

ISSN 2587- 2001 e-ISSN 2618-6187

ANASAY

3 Aylık Ulusal Hakemli - Süreli Dergi -Yıl:5 – Sayı:17 - Ağustos 2021

koynunda büyüdüük

I.DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİ İSYANLARININ SİVAS ÖRNEĞİNDE ANADOLU COĞRAFYASINA ETKİSİ

EFFECT OF ARMENIAN REBELLIONS ON ANATOLIA GEOGRAPHY WITH THE PERSPECTIVES OF SİVAS IN THE WORLD WAR I

DOI: 10.33404/anasay.980930

Çalışma Türü: Araştırma Makalesi / Research Article¹

Şarika BERBER*

ÖZ

1789 Fransız İhtilâli'nde sonra Avrupa ve diğer bölgelere yayılan milliyetçilik düşüncesi, çok uluslu devletleri derinden etkilemiştir. Osmanlı Devleti, jeopolitik konumu itibarıyla ulusçuluk akımından en fazla etkilenen devletlerden biri olmuştur. İngiltere ve Rusya başta olmak üzere çeşitli devletler Ermenileri, ulusçuluk akımının kendilerine açtığı alandan hareketle Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahale aracı olarak kullanmışlardır. Özellikle Ayastefanos ve Berlin Muahedelerine Ermenilerle ilgili ıslahat hükümleri de ilâve edilerek hem Ermenilerle ilgili bir konu ilk defa devletlerarası antlaşmalarda yer almış hem de Şark Meselesi içinde bir Ermeni konusu meydana getirilmiştir. Bununla beraber ülkede askerlik, vergi, hak ve hürriyet eşitliği talepleri, Hıristiyanlara ait mukaddes yerlerin korunması meselesi ve Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları-

1- Makale Geliş Tarihi: 10. 08. 2021 Makale Kabul Tarihi: 20. 08. 2021

* Doç. Dr., Ankara Hacı Bayram Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, sarika.berber@hbv.edu.tr. **ORCID ID** <https://orcid.org/0000-0001-7136-8484>.

nın 16. ve 61. Maddelerindeki ıslahat problemi gibi Ermeni Meselesi'ni doğrudan ilgilendirecek hususlar olarak ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla Ermeni Meselesi, “Şark Meselesi” adıyla formüle edilip, değişik biçimlerde zaman zaman alevlenen büyük bir yangının parçası olarak görülmektedir. Bu makalede, öncelikle Ermeni isyanlarının nasıl başladığı anlatılmıştır. Ardından isyanların Sivas örneğinden Anadolu'yu nasıl etkilediği örneklendirilmiştir. Sonuçta ise Ermeni Meselesi'nin çözümüne dair bir öneri sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ermeni, İsyan, Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı.

ABSTRACT

The idea of nationalism, which spread to Europe and other regions after the 1789 French Revolution, deeply affected multinational states. The Ottoman Empire was one of the states most affected by the nationalism movement due to its geopolitical position. Various states, especially England and Russia, used Armenians as a means of intervention in the internal affairs of the Ottoman State. In particular, reform provisions regarding Armenians were added to the San Stefano and Berlin Agreements. This situation not only included an issue related to Armenians in interstate agreements for the first time, but also created an Armenian issue within the Eastern Question. In addition, the demands for military service, taxes, equality of rights and freedoms, the protection of Christian holy places and the problem of reform in Articles 16 and 61 of the San Stefano and Berlin Treaties, emerged as issues that would directly concern the Armenian Question. Therefore, the Armenian Question, formulated as the “Eastern Question”, is seen as a part of a great fire that flares up from time to time in different forms. In this article, first of all, how the Armenian revolts started is explained. Then, how the rebellions affected Anatolia from the example of Sivas is exemplified. As a result, a proposal was presented regarding the solution of the Armenian Question.

Keywords: Armenian, Rebels, Ottoman Empire, First World War

Giriş

Kronolojik bir yaklaşımla her ne kadar Ermeni meselenin XIX. yüzyılın ikinci yarısında vuku bulan 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması ve 13 Temmuz tarihli Berlin Muahedesi ile başladığı kabul edilse bile; Ermeni Meselesi'ni “Şark Meselesi” adıyla formüle edilip, değişik biçimlerde zaman zaman

alevlenen büyük bir yangının parçası olarak görmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Bir Fransız tarihçisinin ifade ettiği gibi: “Ermeni Meselesi, Türklerin Anadolu’ya ayak basmasıyla ortaya çıkan Şark Meselesi’nin küçük bir kıvılcımdır...” (Süslü, 1987, s.7). Şöyle ki; 1789 Fransız İhtilâli’nin ardından, önce Avrupa’ya daha sonra da dalga dalga çeşitli bölgelere yayılan milliyetçilik düşüncesi en çok imparatorlukları etkilemiştir. Osmanlı İmparatorluğu, yer altı ve yer üstü kaynaklarının zenginliği, stratejik konumu itibariyle milliyetçilik akımından en fazla etkilenen imparatorluktur. XIX. yy’dan itibaren Osmanlının çok uluslu ve çok dinli yapısı sömürgeci devletlerin dikkatini çekmiş, azınlık haklarını koruma bahanesiyle Osmanlı Devleti’nin iç işlerine karışmaya başlamışlardır. Başlangıçta Devlet-i Aliyye’nin sadık bir tebaası olarak adlandırılan Ermeniler XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren özellikle Çarlık Rusya’sı ve İngiltere tarafından Osmanlı Devleti’nin içten parçalanması maksadıyla kullanılmaya başlanmıştı (Hüseyin Nazım Paşa, 1994, s. 9).

Filen Ermeni hareketleri; 1860 yılında sözde Kilikya’yı kalkındırmak amacıyla önce bir Hayırsever Cemiyetinin, daha sonra ise Fedakârlar Cemiyetinin kurulmasıyla başlamıştır. Bu cemiyetlerin kurulmasının ardından, 1870 ve 1880 yılları arasında Van’da Ararat; Muş’ta Mektepsevenler Şarklı; Adana bölgesinde Kilikya Cemiyetleri kurulmuş ve bu dernekler, 1880 yılında Ermenilerin Birleşik Cemiyeti (Miyasiyal Enikerotyon Hoyotis) ismi altında birleştirilmişti. Yine bu yıllarda Van’da Rusya’nın himayesi ve korumasıyla, İttihat ve Halas derneği; Erzurum’da Silâhlılar Cemiyeti ve Milliyetperver Kadınlar Cemiyeti; yine Van’da Karaaç Cemiyeti; İstanbul’da Ermeni Vatanperverler İttihadı; Erzurum’da Şura-yı Ali ve daha sonradan değişen isimle Müdafî Vatandaşlar Cemiyetleri kurulmuştur. 1890 yılında İstanbul’da Yıldırım (Şant) İhtilâlcî Derneği ve Kurban isimindeki diğer bir dernek daha faaliyetlerine başlamıştır. Bu derneklerin kurucuları genellikle Türkiye Ermenilerinden ziyade Kafkasyalı Rus uyruklu Ermenilerinden oluşmuştur. Bütün bu derneklerin ortak amacı Doğu Anadolu’da okullar açarak öncelikle gençleri yönlendirecek bir eğitim seferberliği başlatmaktı. Osmanlı Hükümeti ise bu bakımdan derneklerin örgütlenmelerini hoş görüp bunları Ermeni vatandaşlarının doğal bir hakkı sayarak derneklerin devlet çıkarlarına aykırı bir tutum takınacaklarını düşünmemişti. Ancak bu dernekler daha sonra yabancı devletlerden gördükleri yardımlar ve yabancı devletlerin kışkırtmalarıyla Ermenileri Osmanlı Devleti’ne karşı ayaklandıran komitelerin nüveleri olmuştur.

Bu yapılanmanın ardından Anadolu'da Van, Bitlis, Diyarbakır, Sivas ve Torosların güneyinde yaşayan Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin çöküntü döneminde İngiltere ve Rusya başta olmak üzere çeşitli devletler tarafından Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma aracı olarak kullanılmaya başlandı (Gülmez, 2001, s. 3). Bu tür kışkırtmaların sebebiyet verdiği 93 Harbi, Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı galibiyeti ile sonuçlanmıştı. Avrupa devletleri, Balkanlı Hıristiyanlara bağımsızlık veren Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarına Ermenilerle ilgili ıslahat maddelerini de ilâve etmişlerdi. Bu şekilde hem Ermenilerle ilgili bir konu ilk defa devletlerarası antlaşmalarda yer almış hem de Şark Meselesi içinde bir Ermeni konusu meydana gelmişti (Halaçoğlu, 2004, s.12). Bununla beraber Kapitülasyonların sınırlarının genişletilmesi, ülkede Hıristiyanların arasındaki mezhep kavgaları, askerlik, vergi, hak ve hürriyet eşitliği talepleri, Hıristiyanlığın mukaddes yerlerinin korunması meselesi, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarının 16. ve 61. Maddelerindeki ıslahat problemi gibi meseleler, Ermeni Meselesi'ni de doğrudan alakadar eden hususlardır. Ermenilerin koruyuculuğunun yapılması, Hindistan'a giden yolların emniyet altına alınması ve Akdeniz üstünlüğünün ele geçirilmesi, İstanbul ve Boğazlar rekabeti, Doğu Anadolu'daki çekişmeler, ticari muafiyetler, kültürel veya dini imtiyazların gündeme getirilmesi Osmanlı üzerindeki emellerin tahakkuku için bir bahane olmuştur (Süslü, 1987, s.7)

Nitekim 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra gerçekleşen Berlin Kongresi öncesi Ermeni Patriği, İngiltere elçisine, Avrupa devletlerinin ilgisini çekmek için isyan etmek gerekliyse bunun zor olmadığını söyleyerek başvuracakları yöntemi daha o dönemde belirtmiştir. Ermeniler Berlin'den elleri boş dönünce, silâhlı ayaklanma olmadan istediklerini elde edemeyeceklerini görmüşler ve bundan sonra silâhlı ayaklanmalara ve gizli siyasal örgütlenmelere başlamışlardı. Bu örgütlerin en önemlileri ihtilâlcı Hınçak Partisi ile Ermeni Taşnaksutyun Partisiydi. Hınçak Partisi 1887'de İsviçre'de, Taşnak Partisi 1890'da Rusya'da kurulmuştur. Hınçak Partisinin programı hem milliyetçi ve hem de komünist idi. Her iki parti de propaganda, tahrik, tedhiş, öldürme olaylarını bir yöntem olarak benimsemiş ve bunu programlarında açıkça belirtmişlerdir. Günümüzde de bu faaliyetler, örgütlü ve gayri resmi faaliyetler vasıtasıyla sürdürülmektedir (Çelik, 2017, s. 327). Özellikle Hınçaklar, amaçları uğruna kendi soydaşlarını bile öldürmekten çekinmemişlerdir. Ermeni Kilisesi ve Ermeni örgütleri öncelikle, nüfus konusunda asılsız iddialar ileri sürmüş,

Berlin Kongresi sırasında nüfuslarının 300.000 olduğunu ileri süren Patrik, kongreden umduklarını elde edemeyince nüfusun 1.780.000 olduğu belirtmişti. Yabancı kaynaklar Ermeni nüfusunun 1.500.000 olduğunu iddia ederken Osmanlı kaynakları 1.300.000 olarak göstermekteydi. İngiltere'nin Berlin Antlaşması'ndaki Ermeni ıslahatı hükmüne dayanarak, Osmanlı Devleti'nden Ermeni nüfusuyla ilgili bilgi istemesi ve Osmanlı Devleti'nin buna direnmesiyle, Ermeniler harekete geçmiş 1888'de Van'da, 1890'da Erzurum'da, 1894'te Bitlis'in Sason bölgesinde Ermeni ayaklanmaları çıkmıştır. 1895'te Ermenilerin Bab-ı Ali'ye doğru yürüyüş yapmaları ve birkaç askerin şehit olması üzerine, askerin de Ermenilere ateş açmasıyla çıkan olaylar Trabzon, Erzurum, Harput, Diyarbakır, Sivas, Antep ve Maraş'a yayıldı. Ermeni kaynakları 100.000 ile 300.000 arasında, İngiliz kaynakları 42.000 ve Osmanlı kaynakları 13.432 Ermeni'nin bu isyanlarda sırasında öldüğünü kaydetmektedir (Gülmez, 2001, s. 3-4).

1. DÜNYA SAVAŞINDA ERMENİ İSYAN VE KATLIAMLARI

Ermeniler, Osmanlı Devleti savaşa dahil olmadan savaş esnasında takip edecekleri politikayı belirlemek üzere bir araya gelmiştir. İstanbul Galata'daki "Ermeni Büyük Merkez Okulu"nda 1914 yılı mayıs ayında patrikhane görevlilerinden rahip Gabriel Cevahirciyan'ın başkanlığında Hınçak, Taşnaksutyun, Ramgavar temsilcilerinden oluşan "Birleşik Milli Ermeni Komitesi" toplanarak Osmanlı Devleti'ne sadık kalınması şeklinde bir karara varmışlardır (Saral, 1970, s. 125). Ancak 1914 Haziran'ında Ermeniler tarafından Erzurum'da bir kongre daha tertip edilmişti. Sekizinci Taşnaksutyun Kongresi adı altında toplanan bu kongreye dünyanın çeşitli yerlerinden gelen temsilciler katılarak İttihat ve Terakki Hükümeti'nin, Hıristiyan unsurlara ve özellikle Ermenilere karşı eskiden beri takip ettiği iktisadi, sosyal ve idari birbirine zıt politikalar ile ıslahatı uygulama konusunda gösterdiği aldatıcı hareketleri göz önünde tutulması, İttihat ve Terakkiye karşı muhalefet durumunda kalınması, onun siyasi programının eleştirilene, kendisine karşı şiddetle mücadeleye girişilmesini hararetle tavsiye etmiştir (Uras, 1976, s. 581). Alınan bu kararların yanı sıra ihtiyatı elden bırakmayan Ermeni komiteleri, taşra örgütlerine çektikleri şifreli telgraflarla çeşitli talimatlar vermişlerdir. Buna göre Rus ordusu ilerler ve Osmanlı ordusu da çekilir ise ülkenin her tarafında eldeki vesait ile kıyam olunacak, Osmanlı ordusu iki ateş arasında bırakılarak çeteler teşkil edilecek ve böylece Rusların ilerleyişi kolaylaştırılacaktı (Öke, 1991, s. 101-102).

I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve hükümetin seferberlik ilân etmesinden sonra komitelerin faaliyetleri bir kat daha artmıştır. Bu arada Eçmiadzin Katagigosu ile Kafkas Genel Valisi Uranzof Daşkof arasındaki görüşmeler sonucunda Rusların ıslahat yaptırma konusunda Osmanlıyı sıkıştırmaları ve Ermenilerin de kayıtsız şartsız Rusları desteklemelerine karar verilmiş, 5 Ağustos 1914 tarihli bu görüşmelerde şu hususlarda antlaşmaya varılmıştır (Uras, 1976, s. 582):

Anadolu'da bütün Ermeni illerinden ayrılmayacak bir bölge oluşturulması.

Bu bölgenin başına Bab-ı Ali'den ayrı olarak Rusya tarafından yüksek sosyal durumlu veya makamlı bir Hristiyan amir konulması.

Bu bölgeye İslam ve Hristiyanlardan eşit ölçüde seçmenler vasıtasıyla tayin edilecek bir bağımsız idare verilmesi.

Ermeni milletinin yeni teşkilat ve hükümet şeklinin varlığına güvenebilmeleri için ıslahatın uygulanmasının kontrolünün yalnızca Rusya'ya verilmesi gibi konularda anlaşmaya varmışlardır.

Rusya, Ermeniler vasıtasıyla Anadolu üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye çalıştığı gibi Fransa ve Almanya gibi devletler de Ermenileri kullanmaktan çekinmemiştir (Kocabaş, 1987, s.111). Emperyalist güçlerin bir maşası olduğunu göremeyen Ermeni komitecileri savaş başladıktan sonra Osmanlıyı yıkmak için aşağıdakilerin yapılmasının kesin olduğunu bildirip şu kararları almışlardı (Akgün, 1999, s. 209):

Takım takım silah ve cephanelerle askerden kaçmak.

İsyanlar çıkarmak.

Seferberlik, askeri tertipler ve ulaştırma işlerini güçleştirmek, asker erzak, erzak ve mühimmat kabilelerini vurmak.

Ruslar sınırı geçer geçmez silaha sarılarak Türk ordusunu arkadan vurmak ve iki ateş arasında bırakmak.

Türk ordusundan alınan silahlarla kaçarak gönüllü sıfatıyla Rus ordusuna katılmak.

Türk köylerini yakmak.

İtilaf devletleri hesabına casusluk yapmak.

Türklerin moralini bozmak, askerden kaçmak için propaganda yapmak.

Bu talimata göre hareket eden Ermenilerden, seferberlik ilân edildiği 3 Ağustos 1914'ten itibaren askere çağrılanlar katılmamaya, katılanlar da kaçmaya başlamıştı. Bir kısım Ermeni mebusu Rusya'ya kaçarak, orada kurdukları çetelerin başına geçip, Ruslara katılarak Ruslar ileri harekate başlayınca da Müslüman halka karşı katliama girişmişlerdi (Halaçoğlu, 2004, s. 33-34). Bu sıralarda ilk isyan hareketi yine Zeytun'da çıkmıştı. Tarihte hemen her kritik dönemde isyanların görüldüğü Zeytun'un Ermeni ahalisi seferberlik ilan edilmez ayaklanmıştı. Rusya ve Fransa tarafından her seferinde desteklenen ve Zeytun Cumhuriyeti olarak ilan edilen bölge, 3 Ağustos 1914'te subay ve erlerini kendilerinin teşkil edeceği bir Ermeni alayı kurmak üzere yetkililere müracaat etmişlerdi. Ancak bu istekleri reddedilince isyan ederek çevrede katliam yapmaya başlamışlardı. İlk iş olarak terhis olup köylerine giden Andırınlı yüzü aşkın Türk'e saldırarak çocukları öldürüp ardından nakliye vasıtaları toplamak üzere ilçe bölgesinde toplanan jandarma üzerine ateş açmışlardı (Süslü, 1987, s. 71).

Zeytun'daki Hınçak komitesi liderlerinden Çakıroğlu Panos'un evinde yapılan toplantıda ise İngilizler İskenderun'a çıkacaklarından Adana, Maraş işgal oluncaya kadar isyanlarla seferberliğe mani olunması, İngilizlerin hareketinin desteklenmesi, jandarmaların silah ve cephanelerinin ele geçirilmesi, kaymakam ve diğer hükümet memurlarının ve ailelerinin öldürülmesi, telgraf tellerinin kesilmesi tavsiye edilmiş ve şubat ayı içinde harekete geçen çeteler Maraş'ta telgraf tellerini kesip askeri kışlayı ve hükümet konağını basmışlardı (Ural, 1998, s. 256). 8 Mart 1915 tarihli Maraş Mutasarrıflığının raporunda da; Zeytun civarında Ermenilerin saldırısına uğrayan 17 kişilik jandarma müfrezesinden 2 neferin şehit olduğu, diğer 12 kişinin akıbetinin ise bilinmediği, Maraş Mutasarrıflığınca bölgeye kuvvet sevkine çalışıldığı, Zeytun kaza merkezi ile telgraf irtibatı kurulamadığı bildirilmiştir (Karacakaya, 2009, s.107). Ermeni saldırılarının giderek artması üzerine Türk askeri birlikleri isyanı bastırmak amacıyla Mart 1915'te bölgeye gelmiş ve olaylar güçlkle bastırılabilmiştir (Akbıyık, 1990, s. 438).

Ermeniler ve onları destekleyen Batılıların en çok üzerinde durdukları, propaganda ve teşkilatlanmalarını yoğunlaştırdıkları yer ise Van olmuştur. Van Vekâleti'nin 20 Aralık 1914 tarihli raporunda, Ermeni Reşadiye-Vastan ve Vastan-Van telgraf tellerinin Ermeniler tarafından kesildiği, Pelli karakol kumandanının Ermeniler tarafından katledildiği ve Gevaş kaymakamının maiyetindeki jandarmalarla Ermeniler arasında çatışma başladığı bildirilmiştir. Bunun üze-

rine İç İşleri Bakanlığı, daha fazla karışıklığa meydan verilmeden suçluların cezalandırılmasını istemiştir (Karacakaya, 2009, s. 93-94).

Ermeni Komitecileri, Van ve çevresinde savaşın çıkışından itibaren başlattıkları mezalimi daha da artırdılar. Mahmudiye'de Müslümanları toplu halde katliama tabi tutarak camileri ahıra çevirmişlerdi. Van Valiliğine gelen bir raporda 25 Mart'ta, Rusların Van'ı işgalini kolaylaştırmak için Ermenilerin büyük bir hazırlık içinde olduklarını ve her tarafta birden isyan edeceklerini bildirilmişti. Osmanlı Devleti bu sırada, Çanakkale'de Irak'ta ölüm kalım savaşı vermekte, Van bölgesinde bulunan asker ise, Rusların Kafkaslardan yaptıkları saldırılara karşı savaşmakta idi. Bu durumu değerlendiren Ermeni çeteleri 15 Nisan 1915'te önce, Van çevresinde, 17 Nisan'da Şatakâ (Çatak) bölgesi gün Bitlis'te ve ayın 20'sinde de Van'ın merkezinde büyük bir ayaklanma başlattılar. Van ve çevresinde memur ve jandarmalar öldürüldü; karakollar ve Türk evleri saldırıya uğradı; resmi binalar yakılarak isyan bütün Van bölgesine yayıldı. Van Jandarma tümeninin bir kısmı ile birtakım aşiretler Ermenilere karşı savaştılarsa da ayaklanmayı bastıramadılar.

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordusunda başkomutanlık yapmış olan Alman Generali Bronsart Von Schellendorf bir yazısında şu bilgileri vermektedir: "Eli silâh tutan Müslümanların hepsi Türk ordusunda bulunduğu için, savunmasız kalan halk arasında Ermeniler tarafından korkunç katliam yapmak kolaydı. Çünkü Ermeniler cephede savaşan Türk ordusunun yanlarına ve gerilerine saldırmakla yetinmeyerek, bu bölgedeki Müslüman halkı silip süpürüyordu. Şahid bulunduğum Ermeni mezalimi, daha sonra Türklere isnat edilen zulümlerden daha kötü idi. Ordu ise, geri irtibatını sağlayamıyordu. Binlerce Müslüman halk, Ermenilerin mezaliminden korkarak kaçıyor. İş çok büyük bir aciliyet gösteriyordu." Gelişmeler karşısında önceleri sakinliğini koruyan ve sadece Ermeni olaylarına ve isyanlarına karşı kısmi ve özel önlemler almakla ve uyarılarla yetinen Osmanlı yönetimi, Ermeni Patriği'ne, Ermeni milletvekillerine, komite başkanlarına bir bildiri göndermişti. Buna göre, ordunun vatan savunması ile uğraştığı bir sırada Ermeniler isyanlara, cinayetlere ve saldırılara devam ettiği takdirde Osmanlı Hükümeti, daha şiddetli önlemler alacaktı. Ermeniler bu uyarıyı ciddiye almadılar, zulüm ve cinayetlerine daha fazla hız verdiler. Bu çalışmalar neticesinde Van düşmüştü. Bitlis, Muş, Erzurum, Beyazıt, Zeytun ve Sivas bölgelerindeki isyanlar da devam ediyordu (Gülmez, 2001, s. 6).

Ermeni-Rus iş birliğinden en çok etkilenen vilâyet ise Erzurum oldu. Çoğu asker firarisi olan pek çok Ermeni, Erzurum ve havalisinden Rusya'ya göç etmekte ve Ruslar tarafından oluşturulan çetelere katılmaktaydı. Eleşkird hudut tabur komutanlığı 30 Ağustos 1914'te Rusların sınıra yakın Türk köylerini aradıklarını buldukları silâhları Ermenilere dağıttıklarını, Erzurum'daki seyyar Jandarma Tümen Komutanı da 5 Eylül'de Rusların Ermenilerden asker topladığını bildiriyordu (Halaçoğlu, 2004, s. 35-36). Rusya Ermenileri tarafından Kafkasya'da Anadolu'ya geçmek için kullanılan Erzurum bölgesi de komiteler için önemli merkezlerden biri olmuş hatta Taşnak komitesinin son genel toplantısı da burada yapılmıştı. (Mazıcı, 1987, s. 69). Savaşın başlamasıyla birlikte yörede yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı Rusya'ya iltica etmiş, teşkilatlandırılıp silahlandırılan gönüllü alaylar Rus ordularının başında Osmanlı ordusuna taarruz etmişler ve mahalli çetelerle birlikte Türk köylerini basıp çoluk çocuk demeden öldürmüş, ordunun ikmal kollarına da baskınlar yaparak onu zayıflatmaya çalışmışlardı. (Başgün, 1973, s. 125).

Ayrıca Rusların Van'daki Ermenilerle haberleştikleri istihbaratı da alınmıştı. 26 Eylül 1914'te Başkomutanlıktan 3. Ordu Komutanlığına gönderilen yazıda ise Kafkasya'daki Ermeni Taşnaksutyun ve Hınçakyan Komitelerinin bir savaş halinde Türkiye Ermenilerini isyana sevk etmek üzere Rusya ile anlaşmış oldukları bildiriliyordu. Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey de 8 Ekim 1914'te Rusların, Osmanlı ve Rus Ermenilerinden çeteler kurarak sınırdan içeri soktuklarını ifade etmekteydi. Yine 3. Ordu Komutanlığı'ndan 23 Ekim'de gönderilen yazıda, Kağızman'da çoğu Osmanlı uyruklu 8 bin Ermeni asker kaçağı toplanmıştı. Rusya bunları, çete şeklinde teşkilatlandırarak silâhlandırmakta, halk da giydirip beslemekteydi. Kağızman'daki kuvvetlerin 15 bin kadar olduğu, Van sınırında da birçok Ermeni gönüllünün silâhlandırıldığı ve isyana hazırlandığı tespit edilmişti. Rusya'nın Ekim 1914'te Osmanlı Devleti'ne karşı resmen savaş ilan etmesinden ve ordularına Türk sınırlarını geçme emri vermesinden sonra Ermeniler, bütün imkân ve güçleriyle Rusya'nın ve İtilaf devletlerinin emrine girmeye başladı (Halaçoğlu, 2004, s. 35-36).

Osmanlı Devleti'nin önemli ikmal ve ticaret merkezlerinden biri olan Kayseri'de de komitecilik faaliyetleri 1890 yıllarında başlamış I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında artarak devam etmiştir. Kayseri komiteciler tarafından bir bomba imal yeri ve silah deposu haline getirilmişti. Yapılan soruşturma sonucunda Amerika'da bomba yapmayı öğrenmiş komitecilerin imal ettiği pek çok bomba bulunmuştu (Selahaddin, 1984, s. 603-604). Rusya'dan gelen gönüllü

Ermeniler ile Osmanlı ordusuna katılıp silahlarıyla birlikte firar eden Ermeniler hem Türk ordusunu arkadan vurmuş hem de masum halkı katliama maruz bırakmışlardır. 1915 Ocak ayından itibaren bu faaliyetler çoğalmış ve doğuda Ruslar; batıda, Çanakkale'deki devletleri ile savaşan Osmanlı ordusunun ikmal yolları ve telgraf hatları kesilmeye ve cepheden dönen Osmanlı askerleriyle asayiş sağlamaya görevli olan jandarmalar sistemli bir şekilde öldürülmeye başlanmıştır. Ardından Hizan kazasına bağlı Sekür, Karsu, Ahkis, Arşın, Tasu köylerinde birçok Müslüman, çeteler tarafından katledilmişlerdi (Süslü, 1990, s.73).

Van, Bitlis, Maraş, Kayseri gibi Sivas'ta da Ermeniler öteden beri isyanlar çıkarılmıştı. Bu isyanlara katılmak istemeyen Ermeni halkın bir kısmına da baskı yapılarak silah ve cephane tedarik etmeleri sağlanmıştır. Evlerin, okulların yanı sıra kiliselerde birer silah deposu haline getirilmiş ve isyan çıkarmada Müslüman halkına, jandarmasına ve askerine kastetme konusunda Ermeni papazlarda birçok defa komite elebaşlarını geride bırakmışlardır. Seferberliğin ilanından sonra da çeşitli vilayetlerde görülen isyan ve şakilik Sivas civarında yoğun olarak görülmüştür. Vilayet içinde Ermenilerin toplu olarak buldukları yerler olan Şebinkarahisar, Suşehri, Hafik, Divrik gibi yerlerde yapılan aramalarda pek çok silah ve dinamit bulunmuş, Ermenilerin bu vilayette otuz bin kişi silahlandırdıkları, on beş bin kişinin Rus ordusuna katıldığı ve diğer on beş bin kişinin de ordumuzun başarısızlığı halinde isyan edeceği de yakalanan sanıklarca ifade edilmiştir. (Gürün, 1983, s. 207). Bunların dışında Ermeniler, Muş, Diyarbakır, Elazığ, Trabzon, Urfa, İzmit, Adapazarı, Bursa ve Ankara'da da çeşitli isyan ve katliamlarda bulunmuş, hem Osmanlı ordusunu savaş esnasında arkadan vurmaya hem de bağımsız bir devlet kurmak için masum halkı katletmekten çekinmemişlerdir. (Afyoncu, 2001, s. 160-161).

ERMENİLERİN SEVK VE İSKÂNI

I. Dünya Savaşı esnasında yaşanan olaylar üzerine Osmanlı yönetimi, yurdun her taraftan düşman saldırısına uğradığı bu felaketli dönemde, vatan hizmeti görmek istemeyen, silâhını da alarak birliklerinden kaçan, düşmanlarla işbirliği yapan, Türk ordusunu arkadan vuran, casusluk yapan, yolları keserek ve köyleri basarak soyan, Türk halkını öldüren, Türk kadınlarının ırzına geçen, Türk jandarma ve polisine karşı kanlı hareketlere girişmekte tereddüt etmeyen bu insanlara karşı harekete geçmeye mecbur kalmıştır. Osmanlı yönetimi, önce 24 Nisan 1915'te, hâlâ serbestçe çalışmaya devam eden Ermeni Komite Mer-

kezlerini kapatmış, komite liderlerini tutuklatmıştır. Sonra da hükümet emirlerine, memleket savunmasına ve güvenliğin sağlanması için alınacak önlemlere muhalefet edenlerle casusluk yapanların, tek başlarına ya da toplu olarak nakledebilmeleri için Sevk ve İskân Kanunu'nun hazırlıklarına başlandı (Gülmez, 2001, s. 7).

Talat Paşa'nın 13 Mayıs'ta Sadaret'e tezkire vermesinden bir gün sonra, 27 Mayıs 1915 tarihinde "Vakt-i seferde icraat-i hükümete karşı gelenler için cihet-i askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında Kanun-ı Muvakkat" çıkarıldı. 1 Haziran 1915 günü Takvim-i Vekayi'de yayımlanarak yürürlüğe giren bu geçici 3 maddelik kanunun birinci maddesi; ordu, kolordu ve firka komutanlarına, savaş sırasında Hükümetin emirlerine, memleketin savunulmasına ve asayişin korunmasına karşı çıkanlara, silâhlı saldırı veya direnişte bulunanlara karşı derhal askeri tertibat alma, tecavüz ve direniş sırasında isyancıları imha etme yetkisi veriyordu. İkinci madde ise aynı komutanlara, casusluk ve vatana ihanet ettikleri anlaşılan köy ve kasaba halkını, tek tek veya toplu halde başka yerlere sevk ve iskân imkânı tanıyordu. Böylece bu kanun, Dahiliye Nezareti'nin kendiliğinden başlatmış olduğu tehcir işini orduya devretmiş oldu. 10 Haziran 1915 tarihinde yayımlanan talimatname ile de tehcire tabi tutulan Ermenilerin malları koruma altına alındı. Bir başkan ile biri mülki, diğeri de maliyeden olmak üzere iki üyeden oluşan Emval-i Metruke Komisyonu (Terkedilmiş Mallar Komisyonu) kuruldu. Bu komisyonlar, boşaltılan köy ve kasabalardaki Ermenilere ait malları tespit edecek, mufassal defterlerini tutacaktı. Defterlerden biri mahalli kiliselerde korunacak, biri mahalli yönetime verilecek, biri de komisyonda kalacaktı. Komisyon gönderilmeyen yerlerde, beyanname hükümlerini mahalli görevliler yerine getirecekti. Bu malların Ermeniler dönünceye kadar korunmasından hem komisyon hem de mahalli idareler sorumlu olacaktı. (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1995, s. 8-9).

Osmanlı Devleti, yabancı devletlerinde olayı körüklemesi sonucu çıktığından çıkan Ermeni eylemlerine son vermek ve ülkenin güvenliğini sağlamak amacıyla savaşın bitimine kadar Ermenileri savaş dışında kalan yerlere göç ettirmeye başlamıştır. (Taran, 1987, s. 246). Sevk ve İskân Kanunu'nu uygulaması, ilk önce Talat Paşa ve Enver Paşa arasında kararlaştırılmış, birinci olarak, Kafkas ve İran cephesinin geri bölgesini oluşturan Erzurum, Van ve Bitlis dolaylarında uygulanmış, ikinci olarak ise Sina cephesi gerilerini oluşturan Mersin-İskenderun bölgelerinde uygulanmıştır ki bu bölgelerde Ermenilerin düşmanla işbirliği

yaptığı ve bir çıkarma hareketini kolaylaştıracak faaliyetler içinde buldukları tespit edilmişti. Daha sonra bu uygulama isyan çıkaran, düşmanla işbirliği yapan ve Ermeni komitacılarına yataklık eden diğer vilâyetlerdeki Ermenilere de teşmil edilecektir (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1995, s. 9).

Başlangıçta Katolik ve Protestan Ermeniler tehcir dışı bırakıldıkları halde daha sonra, bunlardan zararlı faaliyetleri görülenler de sevke tabi tutulmuştur. Tehcir sırasında gerek iklim şartları gerekse meydana gelen yığılmalar yüzünden zaman zaman sevkiyatın durdurulduğu olmuştur. Hükûmet Ermeni tehcirine başlamadan önce bütün vilâyetlere yazılar yazarak, bölgelerinden geçecek kabilelerin bütün ihtiyaçlarının karşılanması için gerekli tedbirlerin alınmasını ve yiyecek stoklanmasını istedi. İaşe temini için İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti'ne çeşitli emirler ve tâlimatlar verildi. Ayrıca vilâyetler kendi imkânları nisbetinde yardımlarda bulunduğu gibi, zaman zaman ihtiyaç durumuna göre merkezden yeni para tahsislerinin de yapıldığı tespit edilmişti. Bu arada Amerika'dan Ermeni muhacirlere verilmek üzere gönderilen bir miktar para da Amerikan misyonerleri ve konsolosları tarafından Hükûmetin bilgisi dahilinde Ermenilere dağıtılmıştır. Osmanlı Hükûmeti sevkiyat için bu kadar büyük paralar harcarken, bir yandan da tehcire tabi tutulan Ermenilerin devlete ve şahıslara olan borçları ya ertelenmiş ya da tamamen defterden silinmiştir. Talat Paşa tarafından 22 Temmuz 1915'te vilâyetlere gönderilen bir emirle, iskâna tabi tutulan Ermenilerin âşar-ı ağnam ve diğer vergi borçlarının ertelenmesi talimatı verilmiştir. Diğer taraftan sevk edilen kabilelere hastalık durumlarında tedavi edilmeleri için sağlık görevlileri atanmıştır. Ayrıca, tehcir edilenler arasında bulunan suçlu ve zanlılar hakkındaki takibat da ertelenmiştir. Bütün bu tedbirlere rağmen Talat Paşa, gerek tehcir olayıyla gerekse isyanlar yüzünden Ermenilerin çok kayıp verdiğini fakat Doğu illerindeki Müslümanların da Ermeniler yüzünden aynı kaderi paylaştıklarını belirtmiştir. (Talat Paşa'nın Hatıraları, 2000, s. 77.) Cemal Paşa ise nakil ve tehcir sırasında meydana gelen menfi olayların yansırı Türk ve Kürt unsurlarıyla Ermeni unsuru arasında altmış-yetmiş seneden beri devam edegelen düşmanlığın temel sebebini Moskof siyasetine bağlamıştır (Cemal Paşa, 2001, s. 423).

Ermeni sevkinin kısa zamanda tamamlanması zorunluluğu ve savaşın getirdiği olumsuz şartlar, kabilelerin emniyetinin sağlanmasını ve iaşelerinin temini güçleştiren en önemli sebeplerin başında gelmektedir. Bu yüzden yollarda, yer yer görülen salgın hastalıklar yüzünden 25-30 bin civarında can kaybı

olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca kabilelerden bazılarında Arap aşiretlerinin özellikle Halep-Zor arasında yaptıkları saldırılar sonunda bir miktar Ermeni'nin öldürüldüğü tespit edilmektedir. Dersim bölgesinde, Dersim eşkıyasının Erzurum'dan sevk olunan Ermeni kabilelerinin yolunu keserek katlettikleri de belgelerden anlaşılan bilgiler arasındadır. 1915 yılındaki tehcir esnasında toplam olarak 8-9 veya 10 bin civarında Ermeni'nin eşkıya saldırıları sonucu öldürüldüğü görülmektedir. Öte yandan, sevkıyatın yapıldığı illerdeki görevlilere gönderilen emirlerle Ermeni kabilelerine saldırıda bulunanların yakalanarak cezalandırılmaları ayrıca kabileleri koruyan muhafızların sayılarının artırılması istenilmiştir. Diğer bir tedbir olarak, Ermeni kabilelerinin sevki sırasında ihmali veya yolsuzluğu görülen görevlileri tespit etmek üzere tahkik heyetleri kurulmuştur. Kamuran Gürün ise Türkiye Ermenilerinin I. Dünya Savaşı içinde her türlü sebepten oluşmuş olabilecek zayıf miktarının 300.000'i geçmeyeceğini ifade etmiştir. (Gürün, 1985, s. 226)

Ermeni Sevk ve İskân kararı bütün Ermenilere uygulanmayıp başlangıçta bazı bölgelerde (Urfa'da Germiş ve Birecik, Erzurum, Aydın, Trabzon, Edirne, Canik, Çanakkale, Adapazarı, Halep, Bolu, Kastamonu, Tekirdağ, Konya ve Karahisar'ı sahip) yaşayan Ermenilerin bir bölümü tehcir haricinde bırakıldı. Fakat daha sonra bunların da çeşitli tedhiş olaylarına karıştıkları görülünce büyük bir kısmı tehcir edildi. Hasta ve âmâlâr tehcir edilmedikleri gibi, Katolik ve Protestan olanlar da daha sonra devlete karşı zararlı faaliyetleri neticesinde tehcir kapsamına alınacaklardı. Askerler ve aileleri, memurlar, tüccarlar, bazı amele ve ustalar da tehcir dışı tutuldu. Ayrıca merkez ve taşradaki Osmanlı Bankası şubelerinde, Reji İdaresi'nde ve bazı konsolosluklarda çalışan Ermenilerin de hükûmete sadık kaldıkları ve iyi halleri görüldüğü sürece tehcir edilmemeleri kararlaştırılmıştı. Bunun dışında yetim çocuklar ve dul kadınlar da sevke tabi tutulmayarak, bu gibiler yetimhanelerde ve köylerde koruma altına alınmış ve kendilerine maddî yardımda bulunulmuştur. (Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1995, s. 8-9).

1915 Mayıs'ında başlayan göç ettirme ve yerleştirme işlemi, 1916 Ekim ayına kadar yaklaşık bir buçuk yıl devam etmiştir. Osmanlı Belgelerinden toplam olarak 702.900 Ermeni'nin göçe tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. (Binark, 2001, s. 72.). Birinci dünya savaşının sona ermesinden sonra ise Osmanlı Hükûmeti, tehcire tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine dönmeleri için bir kararname çıkardı (4 Ocak 1919). Hükûmetin hazırladığı 31 Aralık 1918 tarihli dönüş kararnamesi şu şekildedir (Halaçoğlu, 2004, s. 82-84).:

Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevk edilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacak.

Yerlerine iade edileceklerin, yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve işe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak; gidecekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler sağlandıktan sonra sevkiyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır.

Bu şartlar dahilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir.

Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecek.

Açıkça kimse kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecek.

Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecek.

Yetim çocuklar, istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tespit edilerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacak.

İhtidâ etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebilecekler.

Mühtedî Ermeni kadınlardan, bir Müslümanla evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocasıyla aralarındaki nikâh bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler ise mahkemelerce halledilecektir.

Ermeni mallarından, henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar, kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de mal memurlarının muvafakati ile karara bağlanacak. Bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacak.

Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyderpey bunlara teslim edilecek. Bu konuda 4. madde aynen tatbik edilecek.

Muhacirler, ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilâveler yapmışlarsa, her iki tarafında hukuku gözetilecek.

Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve işe masrafları, harbiye tahsisatından karşılanacak.

Şimdiye kadar ne miktar sevkiyat yapıldığının ve bundan sonra her ayın on beşinci ve son günlerinde nerelere ne kadar sevkiyat olduğu bildirilecek.

Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermenilerin, yeni bir emre kadar kabul edilmeyecekleri yer almakta idi.

Tehcirden sonra da Ermeniler, yine katliamlara devam etmişlerdir (Belgelerle Ermeni Sorunu, 1992, s. 230-253). Fransa Cumhuriyeti Yüksek Komiserliği, Anadolu'daki Ermenilerin içinde buldukları tehlikeli durum konusunda Osmanlı Hükümeti'nin dikkatini çekmek zorunluluğunda olduğunu düşünerek Osmanlı Devleti'ne 20 Nisan 1919'da: "Gizli bir örgüt tarafından Hristiyan olmayan halka silâhlar dağıtılmış ve dini nefret dürtüsü görünen birçok cinayet bildirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde, son yıllardaki sürgüne gönderme ve yapılan katliamların faillerinin ve suç ortaklarının ima edilen üzücü olaylara karışmış ileri gelenleriyle şüpheli görevlilerini görevden almasını veya geri çağırmasını gerektirecektir" şeklindeki bir yazıyla Osmanlı Devleti bizzat uyarılacak; sadece bu insanları buralardan uzaklaştırarak, çok acımasızca acı çektirilen bölgelerde yavaş yavaş güvenliğin yerleşebileceği bildirilecektir. Osmanlı Hariciye Nezareti de Fransa Cumhuriyeti'ne karşılık olarak sözlü nota ile: "Bu cinai entrikaların doğurabileceği tehlikeleri önlemek amacıyla Osmanlı Hükümeti, halkı yasalara karşı ve uyum içerisinde olmaya davet ederek kalabalıkları sakinleştirmek amacıyla Asya vilayetlerine birçok heyet göndermeye karar verdiği..." (Demirbaş, 2002, s. 67) şeklinde cevap vermiştir. Ayrıca Dahiliye Nezareti, Darende Kaimi makamlığının 13 Eylül 1919 tarihli raporunda, Fransız askerlerinin elbisesini altındaki Ermenilerin Maraş'ta halka zulüm yaptıkları; "Maraş'ta İngilizlerin yerini alan Fransız askerlerinin hemen hemen tamamına yakını Ermenilerden oluşmaktadır. Müslümanların elinde bulunan silâh ve cephanenin toplanması hususunda Ermenilerin Fransız kumandanlığını teşvik etmişlerdir. Maraş'a Fransız namıyla her kafiye üçer beşer yüz Ermeni gelerek, toplandıkları gibi Zeytun Ermenileri de silahlandırılmıştır. Maraş'a giren Fransız askerlerini Ermenilerin "yaşasın Ermenistan" nidalarıyla karşılamışlar, bir kısım Ermeni de sokakta Müslümanlara rastgele ateş açarak, Türklerin milli değerlerine hakaretlerde bulunmuştur." yazısıyla bildirmiştir (Demirbaş, 2002, s. 755).

Sonuç olarak 1915-1918 yılları arasında Ermeni alaylarının yaklaşık 600.000 Türk ve Kürt'ü katletmiş, Rus işgali ve Ermeni öldürmelerinden dolayı ise 2 milyon Türk İç Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmıştır (Gülmez, 2001, s. 11). Justin McCarty'nin Ermeni isyanlarında ölenlerin istatistiği daha farklıdır ve değerlendirmesi şu şekilde dikkat çekicidir (McCarthy, 1998, s. 59.):

“Anadolu’nun doğusunda meydana gelen savaşların sonucunda Doğu Anadolu ve Kafkasyalı 1. 2 milyon Müslüman mülteci durumuna düştüler. En azından 130.000 Kafkasyalı Müslüman mülteci gibi, Doğu Anadolu’da bir milyondan fazla Müslüman öldü. Doğu Anadolu’daki altı vilayette 870.000 Ermeni ya mülteci durumuna düştü ya da öldü. Bu olaylar esnasında Anadolu’da toplam olarak 600.000 Ermeni; 2.500.000 Müslüman ölmüştür. Eğer bu bir soykırımsa içinde, imha olan kurbanlardan da çok katilleri olan bir tarafın bulunduğu gerçekten inanılmaz bir soykırım idi.”

Osmanlı Arşivi kayıtlarına göre ise 1914-1921 yıllarında Ermenilerce katledilen Müslüman sayısı 518,105’tir. Sivas’ta bu sayı 180.413, Müslüman telefâtı oranı % 15, Ermeni nüfusu 182,912, Ermeni telefâtı oranı % 12’dir (Bakar & Öztürk., 2007, s.126). Ermenilerin Müslümanlara karşı kıyımlarının ve Müslüman köylerini yakıp yıkmalarının en şiddetli dönemleri Birinci Dünya Savaşının başlangıcı ve sonu olmuştur. Birinci dönem, Osmanlı devletinin savaşa girmesi ve Osmanlılara karşı örgütlü Ermeni başkaldırmasının patlak vermesiyle başladı. Bu dönem, Rusların 1916 yılında Doğu Anadolu’yu zaptetmesiyle sona erdi. İkinci dönem, Rus ordusunun Rusya’daki devrim nedeniyle dağılması yahut Doğu Anadolu’dan çekilmesiyle başladı ve savaş alanında Rusların yerini alan Ermeni silâhlı kuvvetlerinin 1918’de yenilgiye uğratılmasıyla bitmiştir. (Mccarty, 1998, s. 220).

Ermeni Meselesi I. Dünya Savaşıyla bitmemiştir. 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkes Antlaşması Ermenileri sevindirecek hükümler taşıdı. Mütarekenin 24. Maddesi: “Vilayat-ı Sitte’de bir karışıklık çıktığı takdirde bu vilayetlerin herhangi bir yerinin İtilaf kuvvetlerince işgal edilmesi” (Budak, 2002, s. 14) şeklindeydi. Bu heyecan ve şevkle olacak ki 18 Ocak 1919’da başlayan Paris Barış Konferansı’na Taşnak lideri ve Ermeni Milli Meclis Başkanı Avedis Aharanian ve Ermeni Milli Birliği Başkanı Baghos Nubar Paşa başkanlığında iki ayrı heyet gönderilmiş ve bu heyetler tarafından: “6 Ermeni vilayetiyle beraber Ortaçağın Küçük Ermenistan krallığının toprakları olan Klikya’nın bağımsızlığı ile birbirlerinden çok uzakta bulunan memleketler arasında irtibat tesisi” de istenmişti. Bununla birlikte Erivan Hükümeti 28 Mayıs 1918’de “Büyük Ermenistan Cumhuriyeti”ni resmen ilan etmişlerdi (Gotthard, 1991, s. 41). Bunun yanında din adamlarının yönettiği Ermeniler 12 Şubat 1919 tarihli Barış Konferansı’na 25 sayfa, 6 tablo, 3 haritadan müteşekkil bir broşür ver-

mişlerdir. Burada sözde “Türk zulmü!” dile getirildikten sonra Kafkasya’dan Akdeniz’e ve Karadeniz’den Suriye Çölüne kadar uzanan bir Ermeni devletinin kurulması teklif edilmiştir (Süslü, 1995, s. 74). Aralarında görüş farklılığı olan bu heyetler daha sonra Baghos Nubar Paşa’nın istekleri çerçevesinde anlaşarak 26 Şubat’ta Ermenilerin isteklerini içeren bir muhtıra sundu (Budak, 2002, s. 41). Ancak İngiltere ve Fransa Ermenilerin sınırları konusunda bir fikir birliğine sahip değildiler. (Budak, 2002, s. 123-124). Yine de Ermenistan’ın bağımsızlığı önce de Facto (fili) sonra de Juro (hukuki) olarak tanınmıştı. 18-26 Nisan 1920 tarihli San Remo kararlarında ise Osmanlı Devleti Ermenistan’ın bağımsızlığını tanıyacaktı. (Budak, 2002, s. 123-199).

10 Ağustos 1920’de İstanbul Hükümetine dikte edilen Sevr Projesi, Doğu Anadolu’da bir büyük Ermenistan kurulmasını öngörüyordu. Antlaşma, Türkiye-Ermenistan sınırının saptanmasını Amerika Başkanı Wilson’a bırakmıştı. Wilson sınır olarak, Karadeniz kıyısında Giresun’un doğusundan başlayıp Erzincan’ın batı ve güneyinden, Elmalı, Bitlis ve Van Gölü güneyinden geçen ve birçok yerlerde 1. Dünya Savaşındaki Türk-Rus cephesini izleyen bir hattı göstermişti. Sevr Projesinden cesaret alan Ermenistan, Büyük Ermenistan hayalini gerçekleştirmek için Türk topraklarına saldırmaya başlamıştı. Fakat Misak-ı Milli kararları dahilinde bu oluşuma izin verilmedi. 28 Eylül’de başlayan Türk askeri taarruzu, Oltu ve Kars’tan sonra 2 Aralık’ta Gümrü’nün de alınması üzerine başarıyla sona erdi. 2-3 Aralık 1920 gecesi yapılan Gümrü Antlaşması ile Türkiye’nin doğu sınırı garanti altına alındı. Bu bağlamda Türk himayesinde mahalli özerklik verilecek olan Nahçıvan, Şahtahtı ve Şerur/Şarur bölgesi gelecekte kendi kaderlerini kendileri belirleyeceklerdi. Ayrıca Ermenistan, İtilaf Devletleriyle Türkiye aleyhine imzaladığı bütün antlaşmaları geçersiz saydığını kabul ediyordu. Bu ise Sevr’in Türkiye’nin doğu sınırları açısından iptali anlamına geliyordu. Bu durum aynı zamanda TBMM Hükümeti’nin ilk antlaşmasıydı ve TBMM Gümrü antlaşmasını imzalayarak ilk uluslararası antlaşmasını başarıyla gerçekleştirmiş oluyordu (Budak, 2002, s. 182-183).

SİVAS’TA ÇIKARILAN ERMENİ İSYANLARI VE SİVAS’A ETKİSİ

Ermenilerin Sivas’taki tarihi kökenleri XI. yüzyılın başlarına kadar dayanmaktadır. Doğu Anadolu seferine çıkan Bizans İmparatoru II. Basil 1021’de Vaspuragan Ermenilerinin 12 kale, 4400 köy ve 115 manastırdan oluşan böl-

gesini Bizans İmparatorluğuna ilhak etmiş ve onlara yurt edinmeleri için Sivas bölgesini vermiştir. Bizans İmparatoru ile anlaşan Vaspuragan Kralı Johan Senekerim, hanedanı ve yaklaşık 15 bin vatandaşı ile Sivas'a yerleşmek suretiyle hakimiyetini buraya taşımıştır. Sivas Danişmendoğullarının 1075 ile 1080 yılları arasında şehri fethetmesinden sonra ilk yerleşik başşehir ve kültür merkezi olmuştur. 1175'ten itibaren ise Sivas şehri Selçuklu hakimiyetine girmiştir. Gerek Danişmendli ve gerekse Selçuklu yönetiminde Türk-Ermeni ilişkilerinin çok iyi olduğu, dönem kaynaklarından olan Ermeni rahibi Urfalı Matheos ile Süryani Mihael tarafından nakledilmektedir. 1243 Köseadağ bozgunundan sonra Sivas'ta kurulan İlhanlı hakimiyeti sırasında da Sivas Ermenilerinin ve Sivas Ermeni Kilisesi başı olan Katoğigos'un İlhanlı-Vatikan ilişkilerinde köprü rolü üstlendiği görülmektedir. Eretna ve Kadı Burhaneddin yönetimindeki Sivas şehrinde Ermeni halkının memnuniyeti sürmüştür. Sivas'ta XIV. yüzyılın sonlarına kadar Müslüman-gayrimüslim ilişkileri problemsiz devam etmiş, Timur'un Sivas'a saldırısı esnasında bile Ermeniler Türklerle birlikte şehri savunmuştur. Sivas, Osmanlılar tarafından ilk ele geçirildiği 1398 tarihinden sonra Timur işgalinin ardından 1408'de ikinci kez Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Osmanlı idaresine giren Ermeniler hakkında ilk bilgiler Osmanlı Devleti tarafından 1454 tarihinden itibaren sık sık yaptırılan nüfus ve vergi kaydı içeren tahrir defterlerinden öğrenilmektedir. 1454 tahririnde Sivas'ta toplam 567 hane yaklaşık 3000 hane kişi kayıtlı olup bu sayının yarıdan fazlası Ermenilerden oluşmaktadır. Bu dönemde Ermenilerin; Palas, Meksat Keşiş, Zilkar, Bazar, Keşiş Mehtar, Nurmuş Keşiş ismiyle kayıtlı 6 mahallede yerleşik oldukları anlaşılmaktadır. (Demirel, 1978, s. 493-495).

İlk bakışta Ermenilerin bazı ayaklanma bölgelerinin tuhaf bir şekilde seçildiği göze çarpmaktadır. Sivas bir ayaklanma için pek de uygun bir yere benzememektedir. Sivas şehrinde nüfusun sadece %13'ü Ermenidir. Sivas cepheden uzak olduğu gibi, aynı zamanda olası Rus desteğine de uzak düşmekteydi. Ama yollara bakıldığında Rus cephesine ulaşmak için savaş malzemesi ve taburlar ile geri çekilen askerler Sivas'tan geçmek zorundaydı. Sivas, aynı zamanda, tüm savaş bölgesine yayılan telgraf sisteminin de merkeziydi. Sivas ili, ulaşım ve iletişim açısından kısıtlı imkanlara sahipti. Sivas'ta herhangi bir kırılma Osmanlı savaş gücüne ağır bir darbe olacaktı (McCarty, 2003, s. 16). Kayseri, Merzifon, Amasya, Tokat gibi Sivas'ta da Ermeniler öteden beri isyanlar çıkarmışlar ve komitecilik faaliyetleri burada da Erzurum'daki gibi sürdürülmüş ve isyanlara

katılmak istemeyen Ermeni halkından bir kısmına da baskılar yapılmak suretiyle silâh ve cephane tedarik etmeleri sağlanmıştır. Evlerin, okulların yanı sıra kiliseler de birer silâh deposu haline getirilmiş ve isyan çıkarmada, Müslüman halkına, jandarmasına ve askerine kastetme konusunda Ermeni papazları birçok defa komite elebaşlarını gerilerde bırakmışlardır. (Süslü, 2001, s. 208).

1909 yılının inkılâbının getirdiği serbestçe hareket ve seyahat fikri, Ermeniler tarafından silâh dağıtımı ve satımına, bomba imali yapılarak suiistimal edilmişti. Görünüşte meşrutiyet dersi vermek için köyleri dolaşan Taşnaksütyun azası köylülere: “Türklerin meşrutiyet, hürriyetten maksadı Ermenileri kesmektir. Eşitlik, kardeşlik kelimelerine sakın aldanmayın, Ermeni’nin hürriyeti silâh ve bombasıyla hasıl olacaktır. Öküzünüzü satınız, bomba alın...” yolundaki telkinlerini Ermeni silâh tacirlerinin köylere ulaşması takip etmiş, köylü elindeki, avucundakini henüz kullanmasını bilmediği silâha vermiştir. Karahisar ve Suşehri köylerindeki köylüleri silâhlandırmak için çalışanların başlıcaları Penkanlı Peyza Mığırđıç, Gökdenli Murad, Suşehirli Dakisyan, Karahisarlı, Karagözyan’dır. Balkan savaşının karışıklığında, Ermeniler pusulalar kurarak Jandarmalar üzerine ateş etmek gibi ihtilâl fikirlerinin ufak ölçüde kullanılmasını, mahalli ve hususi bazı hareketler ortaya konulmasını denemişlerdi. 1913 Ağustos’undaki ramazan içinde tatil münasebetiyle gezmeye çıkan Amerikan öğretmenlerinden “Mister Huborg” Karahisar’dan dönüşünde Suşehri’nde öldürülmüştür. Katillerin Müslüman oldukları zannedilerek birçok Müslüman tutuklanmıştır. Şüpheli ve şahit sıfatıyla 100’den fazla celb ve tevkif olmuştur. Sonuçta cinayetin başka kişiler tarafından siyasi maksatla işlendiği anlaşılmış, suçlu görülen veya şüphelenilenler serbest bırakılmıştır. Ermeniler, Türkleri barbar göstermek, davalarında haklı olduklarını ispat etmek için Huborg’u öldürmüşlerdir (Yaşarbaş, 1984, s. 170-171).

I. Dünya Savaşı’nın başlaması üzerine Osmanlı Hükümeti’nin seferberlik ilân etmesinden sonra terör ve tedhiş hareketleri daha da fazlalaşmıştır. 1914 yılında seferberlik ilânına kadar bazen açık bazen gizli süren Ermeni isyan ve ihtilâl hazırlıkları, bu tarihten itibaren yeni bir döneme girmiştir. Seferberliği bildiren duyurular, köylerde ve kasabalarda askıya çıkınca henüz bir şey anlamayan Ermeni köylüleri, Müslüman köylülerle birlikte, askerlik şubelerine başvurmuşlardı. Fakat durumun farkına varan Ermeni komiteleri derhal Ermeni gençleri ifsad etmeye ve şubelerde kayıtlarını yaptıran Ermenileri, cepheye gitmek yerine evlerine veya köylerine dönmeye zorlamaya başlamışlardır. Hatta o

kadar ileri gitmişlerdir ki Sivas bölgesinde meydana gelen olayların yanı sıra, askere ekmek çıkaran Ermeni fırınlarından bazılarında, ekmeklere zehir konulmak suretiyle, askerleri zehirlemeye kalktıkları görülmüştür (Karayumak, 2007, s. 168-169).

Şebinkarahisâ'nın Yayıcı Köyünde Seponil isimli bir papaz da dini görevlerini bırakarak, Müslümanlara karşı harekete geçmiştir. Patrikhane ve Murahashane'nin aidatını toplamak bahanesiyle 1914 Kasım'ında köyleri dolaşarak Ermenileri toplamış: "Osmanlılar, mağlup olacakları harbe başladılar. Az zaman sonra Ruslar Erzurum'dan girecekler, buralara kadar geleceklerdir. Ruslar önden, biz arkadan orduyu işgal edeceğiz. Size vaktiyle verilen silâhların kullanma zamanı geldi. Vaktiyle silâhları almakta tereddüt ediyordunuz. Bu gün anlayacaksınız ki, silâhlar elimizde fena alet değilmiş, hayatını feda ederek silâh dağıtmaya çalışanları siz de takdis edeceksiniz.." diye propagandaya girişmiştir. Papaz Senopil'den sonra bazılarının da köylere propaganda yapması ve Suşehri Pürek köyü muhtarı Agop'un: "Bu silâhları hangi gün için saklıyoruz!" diyerek Zara Teşkilat-ı Mahsusa Hafik Memuru Nuri Efendi'yi tabancayla yaralaması üzerine yapılan aramalarda 150 adet tüfek ve 10.000 civarında cephane ele geçirilmiştir. Çevre köylerde de binlerce silâh ve cephane yakalanması üzerine bir kısmı kaçırılmış ve Şebinkarahisa Kilisesi'nde saklanmıştır. Bu silâhlar daha sonra burada çıkarılacak isyanlarda kullanılacaktır (Süslü, Kırzioğlu vd., 2001, s. 209).

I. Dünya Savaşında Ermeni komiteleri Sivas'ı üç bölüme ayırmışlardı. Birinci kola, Sivaslı Murat'ı diğer ikisine de iki önemli sergerdeyi kumandan tayin ederek Orduyu Hümayun'un arkasını kesmeyi kararlaştırmış ve bunun için Karahisar, Sivas, Suşehri, ve buralara komşu mahallelerden 30 bin kişilik bir kuvvet ayırmış oldukları ve öteden beri silâhları, bombaları, erzak ve iâşe, sıhhiye levazımını, nakliye ve haberleşme vasıtalarını uygun yerlerde hazırladıkları ve her türlü tedbirleri aldıkları ve tamamladıkları ortaya çıkarılmıştır (Yaşarbaş, s.176). Sivas Valiliğinden Dahiliye Nezaretine 22 Nisan 1915 tarihinde gönderilen telgrafta olaylar şöyle özetlenmiştir(Süslü, Kırzioğlu vd., 2001, s.210):

"Vilayetler içinde Ermenilerin toplu olarak buldukları yerler, Şebinkarahisar, Suşehri, Hafik, Divriği, Gürün, Gemerek, Amasya, Tokat ve Merzifon'dur. Şimdiye kadar Suşehri'nin Türk köyleriyle civarında ve Hafik'in Tuzhisar, Horasan köylerinde ve merkeze bağlı Olataş nahiyesinde yapılan arama-

larda pek çok yasak silâh ve dinamit bulundu. Ermenilerin bu vilayetten 30.000 kişiyi silâhlandıkları, bunlardan 15.000 kişinin Rus ordusuna katıldığı ve diğer 15.000 kişinin de Türk ordusunun başarısızlığı halinde, ordumuzu gerisinden tehdit edeceği yakalanan sanıkların ifadeleriyle kesinleşmiştir. Taşnak Komitesi Ermeni çete reisi Murat (Hamporsun Boyacıyan)'ın sığındığı Tuzhisar köyüne gönderilen güvenlik birlikleriyle Ermeniler arasında çatışmalar olmuştur, kaçanlar takip edilmektedir.”

Suşehri Kazası Ermeni köylerinden sadece 560 yasak silâh çıkmıştır. Suşehri silâhlarının beklenmeyen surette yakalanması, 13.000 kişilik askeri malzeme koyulan depo bulunması Şebinkarahisar'da da hareketin geciktirilmesine neden olmuştur (Yaşarbaş, s.174). Ermenilerin, Sivas vilayetindeki ayaklanmalarını Justin McCarty şöyle değerlendirmiştir: “Bu tuhaf bir yer gibi görülebilir, çünkü Ermeniler burada Müslüman nüfusa göre ancak 10'a 1 oranında bulunmaktaydı. Fakat Sivas taktik açısından önemli bir bölgeydi, demiryolu üzerindeydi. Batı'ya giden demiryollarını tutmaktaydı ve özellikle Osmanlı ikmal hatlarına karşı gerilla saldırısı düzenlemek için son derece iyi bir bölgeydi burası.”. (McCarty, 2005, s. 21).

Ermeniler, ilk olarak 5 Haziran 1915'te Şebinkarahisar'da isyan başlatmış, Sivaslı Murat (Hamparsun Boyacıyan) adında bir Ermeni çete reisi, 500 kadar adamıyla Şebinkarahisar'ı basmıştı. Türk ordusu Doğu Cephesi'nin ana ikmal yolu buradan geçtiği için bölgenin stratejik önemi vardı. Ermeniler bu bölgeyi ele geçirdikleri takdirde Türk Silâhlı Kuvvetlerinin ikmal ve geri hizmetleri aksayacak, Rus ordusunun ileri harekâtı kolaylaşacaktı. Çeteciler Şebinkarahisar'ın Müslüman mahallesini yakmışlardı. Rastladıkları Türkleri işkenceler yaparak öldürmeye başladılar. Çevreden toplanmış olan asker ve jandarma müfrezelerine de saldırdılar. Bu durum karşısında başka bölgelerden kuvvet tasarruf edilerek Şebinkarahisar'a getirildi ve Ermeni isyancılar kuşatıldı. Bu konuda Sivas'taki 10'uncu Kolordu Komutanlığı'ndan Başkomutanlığa gönderilen 15 Haziran 1915 tarihli mesaj dikkat çekicidir: “Şuradan buradan toplanan 500 kadar Ermeni eşkıyasının Şebinkarahisar'da eski kaleye sığınarak isyan ettikleri öğrenilmiştir. Güvenlik kuvvetleriyle çeteciler arasında çatışmalar olduğu Sivas Valiliği'nden bildirilmiştir.” Yine Sivas Valiliği'nin 3'üncü Ordu Komutanlığı'na gönderdiği 18/19 Haziran 1915 tarihli mesajda: “Şebinkarahisar isyanının bastırıldığı; Ermenilerden 800 kadar kadın, erkek ve çocuğun kaleye sığındığı; isyancılardan 200 kadarının silâhlı olduğu...” bildirilmiştir. Bu bilgi-

lere ek olarak Sivas'taki 10'uncu Kolordu Komutanı 3'üncü Ordu Komutanlığı'na 28 Haziran 1915'te gönderdiği mesajı: “Niksar'ın Karakuş Bucağı Seferli Köyü'yle Çamlığıri Mahallesi'ni basan Ermenilerin Türk halkını toptan öldürmekte oldukları öğrenilmiştir.” Şeklindeydi. 1915 yılı Haziran ayında Komitacı Murat (Hamparsum Boyacıyan), yönetiminde Şebinkarahisâda çıkarılan isyan hakkında Osmanlı Hükümeti, 12 Temmuz 1915 tarihinde yabancı devlet temsilcilerine ihtar anlamını taşıyan şu telgrafi gönderecektir: “Yurt savunması, kamu huzuru ve iç güvenlik bakımından zararlı görülen Ermenilerin bazı bölgeler dışına çıkarılması için alınan karar üzerine düşmanlarımız dünya kamuoyunun bize karşı oluşmasını sağlamak için çeşitli nedenler bularak gazetelerinde ve tarafsız basında gerçekleri değiştirmeye çalışmışlar ve çok önemsiz olayları bile büyüterek, sözde Ermeniler devlete içten bağlı oldukları halde en ilkel, doğal ve kutsal haklarına karşı gelinmiş gibi göstermeye çalışmışlardır. Osmanlı Hükümeti'nin isyan eden Ermenilere karşı almakta zorunlu olduğu kararların haklılığı ve ivediliği tartışılmaz...” (Belgelerle Ermeni Sorunu, 1983, s. 230-231).

Osmanlı Devleti'nin uyarılarına rağmen Ermeni isyan ve katliamları Sivas'ın ilçe ve köylerine hızla yayılacaktır. Zara Kazası'nda, seferberliğin ilanından sonra, Bağoğlu Ömer Ağa'nın hanesi duvarına iki fitilli bomba ve kasabasının üst başında Divriği'ye giden şose üzerindeki Kızılırmak köprüsü altına, köprüyü uçurmak, nakliyeyi durdurmak için yine fitilli büyük bir bomba koyarak Osmanlı askerlerine karşı mücadele başlatmışlardı. Acısu civarında, Karahasan oğlu Mustafa'nın karısıyla iki çocuğunu ve Ümraniye'ni Çalburun Dikrikbala Köyü'nden yedi Müslümanı, Suşehri dahilinde Alaadin denilen yerde kurşunla katletmişlerdir. İcra kılınan araştırma neticesinde yalnız Zara kazası dahilinde 30 adet bomba, 45 parça dinamit, birçok mühimmat bulunmuştu. Hafik Kazası'nda da komite reislerinden Gökdinli Paşa Murat'ın takibatı sırasında Horasana Köyünde köyün girişinde keşfedilen yeraltında iki büyük mahzende 3 sandık cephane bulunmuştur. Hafik Kazası'ndaki başka bir araştırmada, 1 mavzer, 35 manlihyer, 4 silâh, 31 parça silâh, 45 Yunan grası, 6 Rus sürmelisi, birçok muhtelif tüfek, 66 mavzer, bir büyük Amerikan, 30 muhtelif tabanca, 21 bomba, 13 gaz tenekesi barut, 13 bin fişek, 3 dinamit, 42 Karadağ, 277 muhtelif cins tabanca, 4 kapaklı tüfeğe el konulmuştu (Yaşarbaş, 1984, s. 176).

Sivas-Erzurum şosesi üzerinde bulunan hakimiyet ve ehemmiyet bakımından yüksek mevki oluşuyla bilinen Tozhisar'da, ise 5 sandık silâh, külli-

yetli cephane, 5 dinamit, çeşitli bomba, 2 kutu bomba fitili, komitelerce mahsus çeşitli takım elbise, 5 teneke barut bulunmuştu. Tenus'ta birçok feci olay olmuştur. 300 harp tüfeği, 300'ü aşkın revülür ve külliyetli miktarda cephane, çeşitli bombalar yakalanmıştı. Gürün Kazası'ndaki araştırmada, 12 bomba, 31 dinamit paketi, birçok dinamit kapsülü, 225 harp silâhı, 714 silâh, 254 revülür, 28 yaralayıcı alet, 180 okka barut ve o kadar kurşuna on bini mütecaviz türlü türlü fişek ortaya çıkmıştır. Bunlardan başka şehre bağlı diğer yerlerde özellikle Amasya, Tokat, Zile, Merzifon ve sair yerlerde birçok taarruzlar olmuş, Önemli miktarda silâh ve bombalara el konulmuştur. Ermeniler çıkardıkları isyanlardan ümitliyidiler fakat bazı taraflarda Ermenilerin tespit edilen zamana uymayarak taarruzda bulunmaları ve hükümetin hızla aldığı tedbirler bu isyanların önünü zamanında almıştır. Genel şekilde böyle bir hareket meydana gelme imkânı kalmayınca yukarıda belirtildiği gibi, münferid taarruzlara başlamışlardır (Yaşarbaş, 1984, s.176).

Nitekim Sivas'ta Ermeni asker firarilerinin işledikleri cinayet vakaları da görülmeye devam edecektir. 29 Mayıs 1915 tarihli Sivas Valisi'nin Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği rapora göre: "Sivas Jandarma Piyade İkmal efradından Abdullah oğlu Mustafa'nın 24 Mayıs 1915 Pazartesi günü görevden dönerken Sivas'a 2 saat mesafedeki Seyfebeli isimli mevkide üç Ermeni asker firarisi tarafından elleri ve ayakları bağlanarak boğazlandığı..." bildirilecektir. (Karacakaya, Aziz Mahmut vd. 2009, s. 127)

Sivas Valisinin Dahiliye Nezaretine gönderdiği 3/4 Ağustos 1915 bir başka raporda: "Sivas'ın Dendil köyünde Ermeni asilerle çatışmaların devam ettiği, mağaralara sığınan asiler sürekli bomba atıklarından askerlerin mağaralara yaklaşmadığı, 3/4 Ağustos 1915 gecesi huruç hareketine kalkışan asilerin başarılı olamayarak geri çekildikleri ve sabah da silâhlarını bırakarak teslim oldukları..." kaydedilmişti (Karacakaya, Aziz Mahmut vd., 2009, s. 132). Nazır Talat Paşa, Sivas Vilayeti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'ne 17 Aralık 1916 tarihli gönderdiği mesajda: "Kemah, Kuruçay, Zara, Refahiye, Suşehri, Karahisar, Alucra, Giresun ve Tirebolu kazalarında firar veya ihtida gibi sebeplerle tehirden geri kalmış olan Ermenilerin düşmana casusluk yapmalarından dolayı yeniden sevklerine gerek görüldüğünden, bunların miktarı ve Sivas'ın güney bölgesine sevkleri hususunda Valilik'ten görüş istenmiştir" (Karacakaya, Mahmut vd., 2009, s. 233-234)

Dahiliye Nezareti tarafından, sevk edilen Ermenilerin miktar ve isimlerinin bildirilmesini ilgili vilayetlerden istenmiştir. 12 Temmuz 1915 tarihli belgede Dahiliye Nezareti, Adana, Erzurum, Bitlis, Sivas, Trabzon, Mamuratülaziz, Maraş, İzmit, Canik, Kayseri Vilayat ve Elviyesi'nden, çıkarılan Ermenilerin miktarlarıyla çıkarıldıkları mahallenin isimleri ve tahliye edilen mahallere muhacir iskanı hakkında malumat verilmesi istenmiştir (Karacakaya, Özdemir vd., 2007, s. 194-195). 2 Ağustos 1915 tarihinde, Dahiliye Nezareti'nden, 16-60 yaşları arasındaki Ermenilerin yurt dışına çıkışlarına engel olunması için, içinde Sivas'ında bulunduğu çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara şifreli telgraf gönderilmiştir. Sivas'tan sevk edilecek Ermeniler konusunda, 3 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti tarafından Sivas Vilayeti'ne telgraf gönderilmiştir. Telgrafa göre: Fındıcak köyündeki olaylar sebebiyle Sivas'tan sevk olunacak Ermenilerin Elbistan yoluyla Maraş'tan geçişlerinin uygun olmaması dolayısıyla başka bir yoldan sevkleri istenmiştir. Yine Dahiliye Nezareti tarafından 3 Ağustos 1915 tarihli telgrafta İçinde Sivas'ın da bulunduğu vilayetlerden: "kalan Katolik Ermenilerin sevk edilmeyerek nüfuslarının bildirilmesi" istenmiştir (Karacakaya, Özdemir vd., 2007, s. 204-205). Ermeni sevkıyatı sırasında suistimal ve ihmalleri görülen memurların divan-ı harbe gönderilmeleri için bir komisyon teşkiline dair Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Sivas'ta Bitlis sabık Valisi Mazhar Bey'e, 26 Eylül 1915 tarihinde telgraf çekilmiştir. 28 Eylül 1915 tarihli Sivas Valiliğinden Dahiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta, Sivas'tan Cizre'ye sevk edilen ve sevke hazır Ermenilerin miktarı bildirilmiştir (Karacakaya, Özdemir vd., 2007, s. 275).

Ermeni tehciri Anadolu'da tam bir güvenlik ortamını maalesef oluşturamamıştır. Özellikle Sivas'ın jeopolitik konumu, Rusya'nın Anadolu'daki hedefleriyle de çakışıyordu. Nitekim 24 Mayıs 1917 Tarihli Başkumandan Vekili Enver Paşa imzalı raporda, Sivas'taki Ermeni olaylarına bakılırsa, Rusların sulh arayışları Müslümanlara fena muamele etmedikleri, olayların Ermenilerle Kürtler arasındaki mücadeleden ibaret olduğu iddiaları, Türkler kuvvetlerini Mısır'a sevk ederse Rusların Sivas'a kadar yürüyecekleri belirtilmiştir (BOA, 2435, 42).

Tehcirin ardından Osmanlı Devleti'nin uğraştığı diğer mesele ise Ermeni tehcirini soykırım iddiası haline getiren dünya kamuoyuyla uğraşmak zorunda kalışı idi. Tehcirden önce dahi Avrupa ve Amerika basınında mesnetli mesnetsiz türlü suçlama ve propagandalarla kamuoyu oluşturulmuştu (Çelik2021, s. 47). 29 Haziran 1917 tarihli raporda ve 05 Temmuz 1917 tarihli başka bir bel-

gede: “Savaşta Ermenilerin silâhlı isyanları sebebiyle askeri tedbir alarak, Sivas Ermenilerinin daha önce Urfa’ya nakledildikleri, dolayısıyla Press Associe’nin Paris kaynaklı Sivas’ta altı bin Ermeni’nin imha edildiği...” haberi basında yer almış, (BOA, 2437, 19) Osmanlı Devleti bu haberi tekdüz etmiştir (BOA, 2884, 50).

Başta İngiltere olmak üzere Batılı devletler, tehcirden sonra Anadolu’da kalan Ermeni nüfusun hamiliğini üstlenerek, Ermeniler üzerinden ülkenin iç siyasetine karışmaya başlamışlardı. Dahiliye Nezareti içinde Sivas’ın da bulunduğu bazı vilayetlere 22 Ocak 1919 tarihinde çekilen telgrafta: “İngiliz Fevkalade Komiserliğin’den alınan yazıda tutuklu Ermenilerin hala salıverilmediği, İngiliz subayları tarafından henüz ziyaret edilmeyen yerlerde bir takım Ermeni tutuklularının bulunduğu düşüncesine sahip oldukları, Ermenilerin bir an önce serbest bırakılmaları kesin bir şekilde istenmektedir. Ermeni esirleriyle, siyasi suçları sebebiyle sanık olarak tutuklu bulundurulmuş veya idari bir kararla şuraya buraya gönderilmiş kişilerin, Müslüman aileleriyle resmi ve özel kurumlarda bulunan Ermeni yetimleri ile kız ve kadınlarının 18,19, 21 Ekim 1918, 5 Kasım 1918, 5 Aralık 1918 ve 18 Ocak 1919 tarihli şifre telgraflarla tebliğ edildiği üzere tamamen serbest için kesin emir verilmiştir. Aksi bir durum kötü sonuçlar doğuracağından en küçük bir ihtimalde kesinlikle cezalandırılacakları...” bildirilmiştir (Demirbaş, Birinci, vd., 2006, s.118). İngilizlerin Sivas’taki Ermenilerle yakından ilgilendiğini gösteren bir başka belge ise dikkat çekicidir. 4 Mart 1919 Tarihli Dahiliye Nezareti Sivas ve konuyla ilgili vilayetlere çekilen telgraftır. İngiliz siyasi temsilcisinin ısrarlı taleplerinden dolayı Ermenilerle ilgili: “Rum ve Ermeni ahali gönderilen köylerin yaklaşık yerlerini ve bunların bağlı oldukları kaza ve nahiyeleri gösteren bir kroki düzenlenmesi, Rum ve Ermeni köylerinin özel bir işaretle ayırt edilmesi, Rum ve Ermenilerin krokide ayrı ayrı miktarlarının gösterilmesi, her köye geri dönen ahalinin yaklaşık miktarını gösteren aynı şekilde bir cetvel çizilmesi, vilayet ve liva içerisine şu anda nerelerde, ne kadar ve nereli Rum ve Ermeni muhaciri bulunduğunu gösteren ve memleketlerinin bağlı bulunduğu vilayet ve livaların yine aynı şekilde bir cetvelle gösterilmesi...” istenmiştir (Demirbaş, Birinci, vd., 2006, s. 126-127). Bu belge demografik olarak İç Anadolu illerindeki Ermenilerin belirlenmesinin Batılı devletlerce neden bu kadar önemsendiği sorusunu gündeme getirmişti. Bilindiği gibi Wilson Prensipleri ve Anadolu’nun itilaf devletlerince taksimi meselesinin ana dayanağı Anadolu nüfusunun heterojen bir yapıya sahip olduğu

iddiası idi. Bu minvalde Ermenilerin nüfus yoğunluğunun fazla olduğu yerlerde -her millet kendi devletini kurma özgürlüğüne sahiptir prensibiyle- kendi siyasi bağımsızlıklarını kazanabilme hakkı doğurmuştu. Tehcirden sonra bu gibi planların devam ettiği aşikârdır.

Nitekim 29 Ocak 1919 tarihinde, Batılı güçler tarafından Sivas tarafından Samsun'a gelip, memleketlerine gidecek olan Ermeni muhacirlerine nakil vasıtası, yiyecek ve diğer yardımlar yapılmış, (BOA, 72..0.0.11, 3.44..8.) memleketlerine dönen Rum ve Ermeni ailelerinden muhtaç olanlarına erzak verilmiş; (BOA,72..0.0.74, 68.42..16). Sivas'taki Arap, Rum ve Ermeni göçmenler için seferberlik tahsisatından sarf edilen meblağ belirtilmiştir. (BOA, 272..0.0.74, 68.38..11). 1919 yılında Ermeni tehcirinin ardından tekrar yurtlarına dönmelerine izin verilen Ermenilerin bir kısmının ve Ermenilerden gördükleri zulüm ve saldırılardan dolayı (BOA,2877, 46). Memalik-i Osmaniye'ye iltica etmek üzere sınır boylarına toplanan Kafkasyalı Müslümanlar Sivas'a nakledilmişlerdi (BOA, 2877, 65) .

SONUÇ

XIX. yy.'da Osmanlı Devleti'nin kurumsal ve sosyal yönden kendini yeterince yenileyememesinden dolayı ülkenin gerilemesi, siyasi, sosyal tüm yapıyı olumsuz etkilemiştir. Osmanlı'nın yaşadığı bu sıkıntılı dönem, dünyada yeni yeni millet ve milliyetçilik kavramlarının doğduğu ve geniş kitleler tarafından kabul edildiği yüzyıllar süresince, Osmanlı Devleti de bu oluşumun dışında kalamamış, sınırları içerisinde bulunan değişik halklar bu pırıltılı ve cazip oluşumdan fazlasıyla etkilenmişlerdi. Ermeniler bilindiği gibi Osmanlı'da yaşayan ve teb'a-yı sadıka diye adlandırılan bir kavimdi. Özellikle son dönemde devletin sınırları içerisinde bulunan Ermeniler başta olmak üzere Gayri Müslim tebaada oluşan bağımsız bir ülke kurma düşüncesi Batılı devletler ve Rusya tarafından da desteklenince iç çatışma kaçınılmaz hale gelmiştir. I. Dünya Savaşı dünya milletleri açısından fevkalade sıkıntılı ve acı bir dönem olmuştur. Bu savaşta can ve mal kayıplarının sadece cepheelerde yaşandığı asla söylenemez. Nitekim cephe gerisinde kalan doğu ve batı dünyasındaki tüm insanlık büyük bir felaket yaşamıştır. Tüm dünya insanlığın yaşadığı bu büyük drama Kafkasya'dan, Anadolu'ya, Trakya'dan Afrika'ya kadar yayılan coğrafya şahitlik etmiştir. Osmanlı'da cephe gerisinde yaşanan bu travma Türk, Kürt, Ermeni vs. gibi tüm halkları etkilemiştir. Ermeniler ile Müslümanların birbiriyle çatıştıkları

ve öldürdükleri yani karşılıklı bir mukatele olduğu inkâr edilemez. Ama bu olay yukarıda bahsedildiği gibi sadece Ermenilerin katledildiği gibi algılanması tarihin çarpıtılması olacaktır. Nitekim I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni çetelerin saldırıları sonucunda hayatını kaybeden binlerce insan vardır. Çok sayıda Müslüman, I. Dünya savaşında Ermeniler tarafından Doğu Anadolu vilayetleriyle Kafkas sınır bölgelerinde katledilmişlerdir. Sivas'ta ise bu oran şehrin nüfusunun ¼ üne yakın azımsanmayacak orandadır.

Tarihi gerçekler ancak belgelere dayandırıldığı takdirde doğru kabul edilebilir. Tarih gelecek nesillerin tasarımı için yazılıp çizilen bir ilim değildir. Buna rağmen Ermeni Tehciri tehcir değil de sadece bir tarafın diğerini katlettiği soykırım olarak algılanması ve dünya milletlerine algılatılmak istenmesinin sebebinin iyi analiz edilmesi gerekir. Uluslararası diplomaside bir millet kendini ne kadar güçlü gösterir ve kabul ettirirse o kadar güçlüdür. Hiçbir devlet özellikle XXI.yy'da kendi başına yeterli olamayacağı gibi, tek başına süper güç de olamaz. Bu ise ülkelerin siyasi inisiyatif adına her türlü faaliyeti mubah olarak görmelerine ve psikolojik, siyasi, kültürel harbin artık cephelerde değil, tüm dünya milletlerine uzanmasına sebep olmuştur. Ermeni Tehciri meselesini de bu minvalde değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. İşin ilginç olan tarafı ise Ermenilerin ve Batı dünyasının bu tehciri başarılı bir şekilde kullanma potansiyelidir. Türkiye iyi niyet gösterisi yapıp arşivlerini açmakla ve bütün dünyadaki araştırmacıları Türkiye'ye davet ederek kendini temize çıkarmak istese de tehcir karabasanını üzerinden atamayacaktır. Çünkü asıl mesele tehcir değil tehcir üzerinden yapılan politikadır. Bu meselenin çözümü her ne kadar tarihçilere bırakılmış gözükmese de çözüm siyasette ve güçtedir. Bu iki erki hangi devlet elinde tutarsa o uluslararası arenada haklı bulunacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları

BOA, Dosya No:2435, Gömlek No:42, Fon Kodu: HR.SYS.

BOA, Dosya No:2884, Gömlek No:50, Fon Kodu: HR.SYS.

BOA, Dosya No:2437, Gömlek No:19, Fon Kodu: HR.SYS.

BOA, Fon Kodu:272..0.0.11 Yer No:13.44..8. HR.SYS.

BOA, Fon Kodu:272..0.0.74 Yer No:68.42..16. HR.SYS.

BOA, Fon Kodu:272..0.0.74 Yer No:68.38..11. HR.SYS.

BOA, Dosya No:2877, Gömlek No:46, Fon Kodu: HR.SYS.

BOA, Dosya No:2877, Gömlek No:65, Fon Kodu: HR.SYS.

Yayımlanmış Arşiv Vesikaları

Karacakaya, R. Özdemir, H. vd. (2007). *Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu: 91. Ankara: Sistem Ofset.

Karacakaya, R. Uygun, Aziz M. vd. (2009). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1909-1916)*. Cilt IV. T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 99. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Demirbaş, U. Birinci, Ali M. vd. (2006). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922)*. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 76. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Demirbaş, U. Çınar, Ali O. vd. (2002). *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918)*. Cilt II. Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Demirbaş, U. Özkılınç, A. vd. (2001). *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1919-1921)*. Cilt II. T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 50, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920). (1995). Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayınları no:14, İkinci baskı, Ankara: Başbakanlık Basımevi.

Diğer Yayınlar

Afyoncu, E. (2001). *Ermeni Meselesi Üzerine Araştırmalar*. İstanbul: Tatav Yayınları.

Akbıyık, Y. (1990). Arşiv Belgelerinin Işığında Zeytin Ermeni Meselesinin Halli. *Bellekten*. Cilt 1-4. Ankara T.T.K Yayınları.

Akgün, S. (1999). Ermeni Meselesi. Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, *Sempozyum Bildirileri*. Ankara: T.T.K. Yayınları.

Bakar, B. Öztürk, N. ve Beyoğlu, S. (2007). *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*. İstanbul: IQ kültür Sanat Yayıncılık.

Başgün, N. (1973). *Türk Ermeni İlişkileri*. Ankara: Töre-Devlet Yayınları.

Belgelerle Ermeni Sorunu. (1983). Ankara: Askeri Tarih ve Askeri Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Tarih Yayınları, Genelkurmay Basımevi.

Belgelerle Ermeni Sorunu. (1992). Ankara: Askeri Tarih ve Askeri Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Tarih Yayınları, Genelkurmay Basımevi.

Binark, İ. (2001). *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*. Ankara.

Budak, M. (2002). *İdealden Gerçeğe Misak-i Milli'den Lozan'a Dış Politika*. İstanbul: Küre Yayınları.

Cemal Paşa. (1959). *Hatıralar*. (Der.Behçet Cemal), İstanbul: Selek Yayınları.

Çelik, M. (2021). *Lübnan Ermeni Diasporası*. Ankara:Berikan Yayınevi.

Çelik, M. (2017). Kavramsal Olarak Diaspora, Ermeni Diasporası ve Lübnan Ermeni Diasporası. *Tarih ve Gelecek Dergisi*. 3(3). s.321-341.

Demirel, Ö. (1978). *Sosyo-Ekonomik Açıdan Osmanlı Dönemi Sivas Ermenileri Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*. Cilt 3. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Ermeni Sorunu Rehberi. (2001). Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Yayınları.

Gotthard, J. (1991). *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*. (Çev. Cemal Köprülü) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Gülmez, N. (2001). *Kurtuluş Savaşı Dönemi Ermeni Olayları ve Suikastları*. Manisa: Celâl Bayar Üniversitesi Yüksek Öğrenim Vakfı Yayınları.

- Gürün, K.(1985). *Ermeni Dosyası*. Ankara. TTK Yayınları.
- Gürün, K. (1983). *Ermeni Dosyası*. Ankara: T.T.K. Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2004). *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Cemal Paşa. (2001). *Hatıralar*. (Haz: Alpay Kabacalı), İstanbul.
- Hüseyin Nazım Paşa. (1994). *Ermeni Olayları Tarihi. Cilt I*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Karayumak, Ö. (2007). *Ermeniler, Ermeni İsyanları, Ermeni Katliamları*. 1.Basım. İstanbul: Vadi Yayınları, Öncü Basımevi.
- Kocabaş, S. (1987). *Ermeni Meselesi Nedir? Ne değildir?*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- Mazıcı, N. (1987) *Belgelerle Uluslararası Rekabette Ermeni Sorununun Kökeni 1878-1918*. İstanbul: Der Yayınevi.
- Mc Carthy, J. (1998). *Ermeni Terörizmi: Zehir ve Panzehir Olarak Tarih*. (Çev: Bayram Bayraktar), Silahlı Kuvvetler Dergisi, Sayı 358.
- Mc Carty, J. (2005). *Ermeni Sorunu Gerçeği-Konferans*. Ankara: TBMM Basımevi.
- Mc Carty, J. (2003). *Kim Başlattı?*, 1. Baskı. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi.
- Mc Carty, J. (1998). *Ölüm ve Sürgün*. (Çeviren: Bilge Umar). İstanbul:İnkılap Yayınevi.
- Öke, M. K. (1991). *Ermeni Sorunu*. Ankara: T.T.K. Yayınları.
- Saral, A.H. (1970). *Ermeni Meselesi*. Ankara: Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı.
- Selahaddin, İ. (1984). *Ermeni Sorununun Rakamlarla Gerçeği*. Yıl 2. İstanbul: İ.Ü. Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi.
- Süslü, A.(1985). Patrikhane ve Kiliselerin Ermeni Teröründeki Yeri. *Uluslararası Terörizm ve Gençlik Sempozyumu Bildiriler (22-24 Nisan 1985)*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.

Süslü, A. (1987). Tarihte Ermeniler. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/Yarın*. Sayı 23.

Süslü, A. (1990). *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*. No:5. Van: Yüzüncü Yıl Üniv. Yayınları.

Süslü, A. (1987). *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Süslü, A. Kırzıoğlu, Fç vd. (2001). *Türk Tarihinde Ermeniler*. Ankara: Baskı Sistem Ofset, Würtemberg Türk Dernekleri Koordinasyon Kurulu.

Talat Paşa'nın Hatıraları. (2000). (Haz: Alpay Kabacalı). İstanbul.

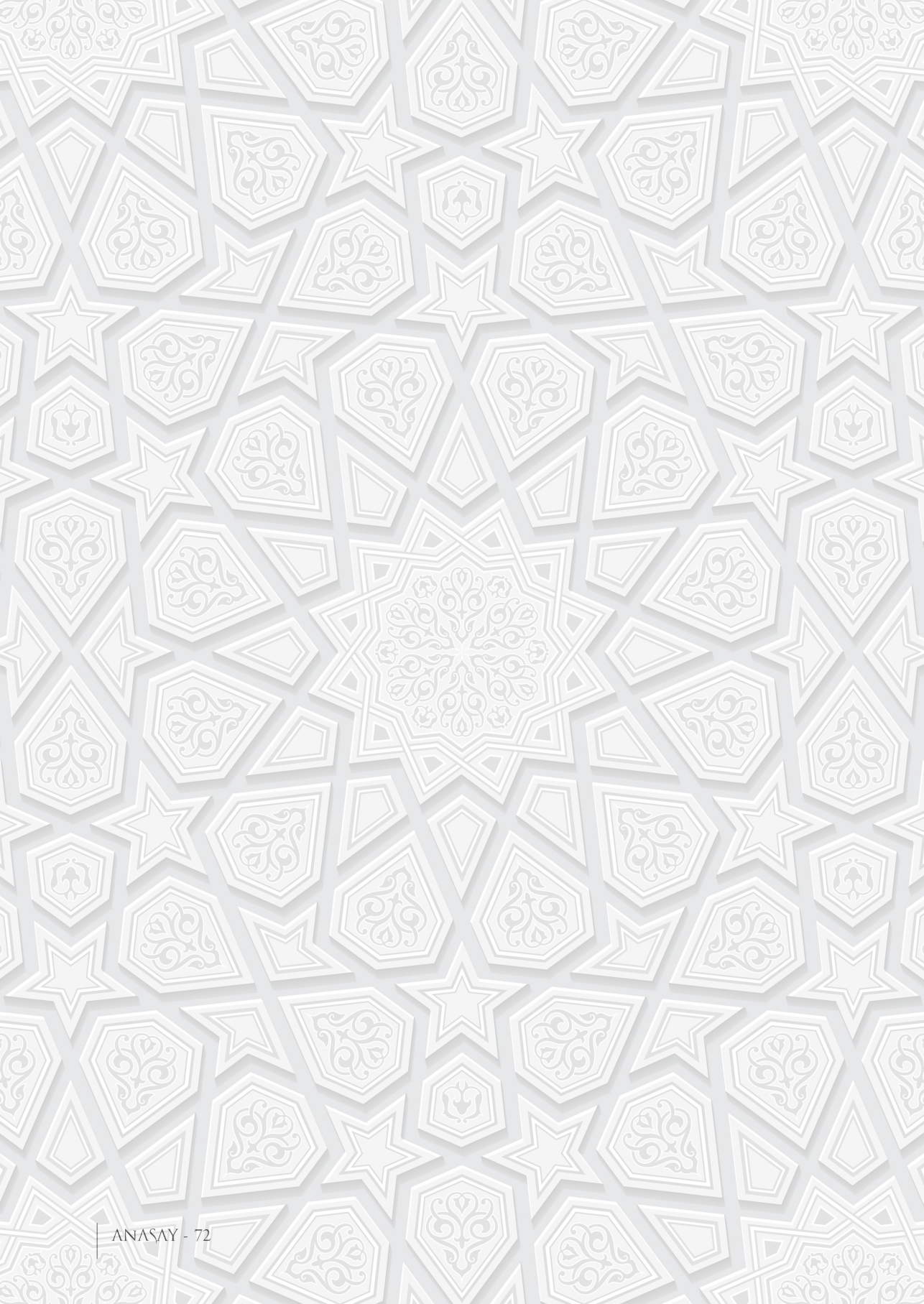
Tansel, S. (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*. Cilt 1. İstanbul: M.E.B. Yayınları.

Taran, K. (1987). *Ermeni İddiaları Tutarsızdır*. İstanbul: İ.Ü. Atatürk İlke-leri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yıllığı II.

Ural, G. (1998). *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Kamer Yayınları.

Uras, E. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları.

Yaşarbaş, E. (1984). *Ermeni Terörünün Tarihçesi*. İstanbul: Petek Yayınları.

Arda ARIKAN

FELİCİA HEMANS VE JAMES CLARENCE MANGAN'IN ŞİİRLERİNDE ABBASİ DÖNEMİ VE BERMEKİLER

Fatih ÇELİK

ALTAY TÜRKÇESİ AĞIZLARI

Şarika BERBER

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA ERMENİ İSYANLARININ SİVAS ÖRNEĞİNDE ANADOLU COĞRAFYASINA ETKİSİ

Levent Efe ARLI

İHSAN OKTAY ANAR'IN ROMANLARININ SANAT TARİHİ AÇISINDAN BİR BAKIŞ

Eda TEKİN - Genç Osman İLHAN

ÇİZGİ ROMANLARIN YABANCI DİL ÖĞRETİMİNDE KULLANIMI ÜZERİNE BİR İNCELEME

Zabihullah DASHTİ

ZAHİR ŞAH DÖNEMİ AFGANİSTAN-TÜRKİYE İLİŞKİLERİ(1933-1973)

Bertuğ SAKIN - Çisem GÖÇMEN ÇETİNER - Reyyan AÇAOĞLU-ÖZDEMİR

YAPAY ZEKÂDA DİL, BİLİNÇ VE SUÇ OLGUSU

Mustafa YILMAZ

KOVID-19 PANDEMİSİNİN TÜRKİYE'DEKİ KENTSEL YOKSULLUĞA ETKİLERİ

Hüseyin KAZAN - Aşlı YÜKSELEN

GAZETELERİN BİRİNCİ SAYFALARININ TASARIM İLKELERİ BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Nimet SÖNMEZ OKULMUŞ

PERS YÖNETİM MEKANİZMASI VE MÖ. VI- IV. YÜZYILLARI ARASI DOĞU ANADOLU BÖLGESİ

Burak YILDIRIM

ÇAĞDAŞ SERAMİK SANATINDA ANTROPOMORFİK YAKLAŞIMLAR

M. Akif KORKMAZ

KADIN TOPLAYICILIK KÜLTÜRÜ VE BULANCAK PAZARINDA KÖYLÜ KADINLARIN DOĞAL ÜRÜNLERİ

Ayten DOĞAN KESKİN

ÇOCUK HASTANELERİNDE KİTAPLARIN KULLANIMI

Abdussamed GEÇER

RESUL KÖSE, 1939 ERZİNCAN DEPREMİ: KAYIPLAR, ÇEVRE VİLAYETLERE ETKİLERİ, YURT İÇİ VE YURT DIŞINDAN YAPILAN YARDIMLAR, LİBRA YAYINCILIK, İSTANBUL, 2021, s. 310

ANASAY

anasaydergisi@hotmail.com

